

Євген Лемберг

модератор сайту «Расмір: Матеріальна
культура Сходу»
Східне Нумізматичне Товариство
(Одеса, Україна)

Yevhen Lemberg

Eastern Numismatic Society,
site moderator “Size: Material Culture
of the East”
(Odessa, Ukraine)

yevlem@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8012-1501>**Анатолій Шостопал**

заступник голови правління
ГО «Черкаський колекціонер»
(Черкаси, Україна)

Anatoly Shostopal

Deputy Chairman of the Board
NSO “Cherkasy Collector”
(Cherkasy, Ukraine)

ant-49@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8202-9055>

МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ СКАРБ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТОЛІТТЯ З ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

FIRST HALF OF THE IXTH CENTURY COIN-WARE HOARD FROM CHERKASY REGION

Анотація.

У статті зроблено опис нумізматичної частини монетно-речового скарбу, знайденого біля хутора Кобеляки Звенигородського району Черкаської області, а саме куфічних дирхемів, карбованих у період династії Аббасидів, кількістю 64 шт. Розглянуто можливі причини та шляхи потрапляння даного скарбу на територію Черкащини.

Визначені дирхеми походять із семи регіонів ісламського світу: 1) Магриб – 32 шт.; 2) Ірак – 14 шт.; 3) Джібал – 8 шт.; 4) Кавказ – 5 шт.; 5) Хорасан – 2 шт.; 6) Мавераннахр – 2 шт.; 7) Кірман – 1 шт.

Найпізніші дати на монетах дають можливість віднести знайдений скарб, з урахуванням ще певного часу для його надходження на землі Середнього Подніпров'я, до першої половини-середини ІХ століття, що відповідає періоду існування Луки-Райковецької культури на Правобережжі Дніпра. Науковці вважають, що саме Ulrich, одне з «літописних племен», які згадуються у «Повісті врем'яних літ», залишили нам археологічні пам'ятки типу луки-райковецьких.

Даний скарб унікальний для Черкаської області як за набором, так і за кількістю знайдених куфічних монет. На території області від періоду посилення слов'янських племен та формування Київської Русі більше знаходять візантійських монет, тоді як куфічні монети трапляються значно рідше.

Знахідка даного монетно-речового скарбу може вказувати на шляхи поширення та використання куфічних монет. Дати карбування дирхемів, які були у скарбі, свідчать про їх надходження на Середнє Подніпров'я у першій половині-середині ІХ ст., ще до

утворення давньоруської держави, центром якої стало місто Київ. Якщо на Лівобережжі торговельні шляхи, починаючи від VIII-IX ст., на сьогодні визначені краще, то даний скарб разом з іншими знахідками куфічних монет на Черкащині та на теренах більш західних областей України може допомогти у визначенні таких торговельних шляхів і на Правобережжі та в Західній Україні.

Ключові слова: Аббасиди, скарб, Черкащина, куфічні дирхеми, Хазарський каганат, Лука-Райковецька культура.

Summary.

The article describes a numismatic part of the coin-ware hoard, which was found near khutor Kobelyaky, Zvenigorodski raion, Cherkasy oblast' in May 2017. The hoard was confined within a small grey-brown clay elongated pot. The top part of the pot is missing. Its height is reconstructed as about 17 cm, maximum diameter – 12,5 cm, the width of the walls – about 0,8 cm. The pot was made from the clay with the inclusion of coarse grog. As it was reported by the finders, the pot contained 74 Kufic dirhams of, presumably, Abbasid mintage and two silver cervical grivna, made from tetrahedral silver wire (2*2 mm in section). One of the grivnas was broken into two parts. There were also three silver bracelets and about ten double-pointed beads, made either from a silver-plated tin of tin-copper alloy. Unfortunately, grivnas, bracelets, and beads had been sold by finders before this hoard was available to the authors and they were known only by photos, taken by the finders.

From 74 Kufic dirhams, reported by the finders, only the group of 64 coins was provided for the current research. Of these coins, 59 were struck by Abbasids, 1 – by Idrisids, 4 – by Kharijites of North Africa. The earliest dirham within the group was minted in Kufa in 139 AH (756/757 CE). The latest – in Madinat Isbahan in 205 AH (820/821 CE). The article evaluates possible causes and ways for the hoard appearance at the territory of the Cherkasy region.

The attributed dirhams originate from seven regions of the Islamic world: 1) Maghreb (Abbasiya, Ifriqiya, Tudgha) – 32 pieces; 2) Iraq (Basra, Kufa, Madinat al-Salam) – 14 pieces; 3) Jibal (Muhammadiya, Madinat Isbahan) – 8 pieces; 4) Caucasus (Arminiya, Ma'dan Bajunays, Muhammadiya II) – 5 pieces; 5) Khorasan (Madinat Herat, Madinat Naysabur) – 2 pieces; 6) Mawarannahr (Ma'dan Shash) – 2 pieces; 7) Kirman (Kirman) – 1 piece.

Composition of the Hoard confirms a statement of Roman Kovalev that “before 825 CE, North African dirhams, struck at such mints as Abbasiya and Ifriqiya, compose about 50% of all dirhams, hoarded in Eastern Europe”.

A coin #22, attributed as Kirman, 168 AH, temp. of caliph al-Hadi, is interesting as it is actually a so-called “mule”, i.e. coin struck by the noncontemporaneous obverse and reverse stamps. The legend of the obverse shows year 168 AH, when caliph al-Mahdi was still in power, while the legend of reverse clearly states Musa, a personal name of caliph al-Hadi, who came to power only in 169 AH.

It is also worthy of attention that just three coins (##9, 51,52) from the whole hoard, are pierced for hanging, i.e. might have been used as decoration.

The Terminus Post Quem of the hoard, taking into consideration some time for the arrival of the coins to the area around the middle part of the Dnepr river, is established as the first half-middle of the IXth century. This period corresponds to the time of Luka-Rajki culture existence at Right Bank of Dnepr river. Researchers believe that particular Ulichs, one of the “chronicle’s tribes” that remarked in “Tale of Bygone Years”, have left us archaeological artifacts of Luka-Rajki type.

This hoard is unique for Cherkasy oblast' by composition as well as by the quantity of the discovered Kufic coins. For the period of Slavic tribes strengthening and Kyivan Rus formation, there are more finds of the Byzantine coins at the territory of the oblast', while Kufic coins are much rarer.

The Discovery of this coin-ware hoard may point to the routes of a distribution and a circulation of the Kufic coins. The dates of the dirhams from the hoard attest that they had arrived in the area around the middle part of the Dnepr river during the first half-middle of the IXth century yet before a formation of Old Russian state with the center in Kyiv. The trade routes of the VIII-IX century are much better defined for the Left Bank of Dnepr River. This hoard, together with other discoveries of Kufic coins either in Cherkasy region or in more western oblast' of Ukraine may help to determinate such trade routes for the Right Bank of Dnepr River and Western Ukraine.

Keywords: *Abbasids, treasure, Cherkasy region, kufic dirhams, Khazar kaganate, Luke-Raykovetsk culture.*

Постановка проблеми. Куфічні монети – важливе історичне джерело вивчення історичних та економічних процесів, починаючи від періоду використання цих монет на різних землях, у тому числі й на території сучасної України. Знахідки таких монет на поселеннях чи у складі монетно-речових скарбів дозволяють підвищувати точність датувань археологічних знахідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження куфічних монет, читання легенд на них, атрибуція та класифікація розпочались у Російській імперії ще на початку ХІХ ст. Праці Френа Х. Ф., Тізенгаузена В. Г., які були першопроходцями у цій галузі знань, створили серйозну базу і відкрили можливості для поглиблених досліджень наступним поколінням археологів, нумізматів, істориків. У радянський період над дослідженням куфічних монет працювали А. А. Биков, Є. А. Пахомова, В. Л. Янін. При цьому ними використовувались та аналізувались знахідки з усієї території Радянського Союзу. У наш час актуальні питання куфічної нумізматика підіймалися в рамках науково-теоретичних конференцій «Расмір», що проходили під егідою Східного нумізматичного товариства на базі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Увагу даній темі приділяли такі українські дослідники, як Д. М. Янов, А. А. Лаптев, В. А. Калінін, Є. М. Лемберг. Нові знахідки куфічних монет на території України дають змогу для більш глибоких досліджень та вироблення нових теорій у даній царині.

Теоретико-методологічні основи дослідження визначено сукупністю таких методів: хронологічного, типологічного, критичного та іконографічного.

Формулювання цілей статті. У цій статті ми маємо на меті введення до наукового обігу раніше неопублікованого монетно-речового скарбу куфічних дирхемів, випадково виявлених неподалік хутора Кобеляки Звенигородського району Черкаської області у травні 2017 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лісі біля хутора Кобеляки Звенигородського району Черкаської області у травні 2017 року знайдено монетно-речовий скарб, який датується першою половиною ІХ століття. Скарб знаходився у невеликому сіро-коричневому глиняному горщику витягнутої форми. Форма вінчика не визначається, оскільки верхня частина горщика пошкоджена. Скоріш за все, вінчик був прямим. Висота горщика з урахуванням пошкодження верхньої частини складає близько 17 см, максимальний діаметр – 12,5 см, товщина стінок – близько 0,8 см. Випал не рівномірний, присутні сліди загладжування. На зламі стінок горщика видно, що глина, з

якої він виготовлений, містить орштейн, тобто крупний шамот або крупнозернистий гравій.

У горщику разом із 74 куфічними дирхемами періоду династії Аббасидів знаходились дві срібні шийні гривни (? чи наручні), виготовлені з чотиригранної срібної проволочи (у розрізі – 2x2 мм). На кожній з них один кінець був розклепаний у ромб. На ромбах нанесений нескладний геометричний орнамент. Інші кінці гривен були загнуті розеткою. Гривни були скручені так, щоб могли увійти у горщик (можливо, у зв'язку з цим і було пошкоджено верхню частину горщика при захованні скарбу). Одна з гривен розламана на дві частини. Скарб містив і три срібних браслети, з яких два виготовлені з округлого прутка діаметром близько 5 мм, зігнутого у круг (кінці розімкнуті). Третій браслет, можливо, був виготовлений з поламаної гривни, квадратної у розрізі (5x5 мм) з кінцями, які заходять один за інший. У скарбі присутні близько десятка елементів намистинок біконічної форми, що виготовлені з олова чи мідно-олов'яного сплаву і були посріблені, але з часом срібне покриття зійшло, більшість намистинок розламались на частинки. На жаль, названі срібні артефакти виявилися недоступними для детального вивчення і відомі нам лише по фотографіях.

Із 74 куфічних дирхемів даного скарбу для вивчення було надано 64 монети. З них – 59 дирхемів династії Аббасидів, 1 дирхем – династії Ідрисидів, 4 – Харіджитів Північної Африки. Самий ранній дирхем карбований у м. Куфа у 139 р. х. (756/757 р.), найпізніший – у Мадінат Ісбахані у 205 р. х. (820/821 р.). Монети зведені у таблицю (див. **Додаток 2**) та подано фото частини монет (**Додаток 3**). Будемо вважати, що й ті 10 монет, які не були надані для вивчення, також карбовані не пізніше визначеного часового періоду, а саме другої половини VIII – першої чверті IX ст. Варто врахувати, що для частини скарбів зазначеного періоду серед куфічних монет ймовірна наявність певної кількості півдрахм Табаристану чи навіть драхм сасанідського або арабо-сасанідського типів. Відсутність таких монет у даному скарбі по-своєму примітне і може слугувати корисним маркером для майбутніх дослідників.

Визначені дирхеми походять із семи регіонів ісламського світу:

- 1) Магриб [Північна Африка] (м. д. Аббасія, Іфрикія, Тудга) – 32 шт.;
- 2) Ірак (м. д. Басра, Куфа, Мадінат ас-Салам) – 14 шт.;
- 3) Джібал (м. д. Мухаммадія, Мадінат Ісбахан) – 8 шт.;
- 4) Кавказ (м. д. Армінія, Маадан Баджунайс, Мухаммадія¹) – 5 шт.;
- 5) Хорасан (м. д. Мадінат Герат, Мадінат Найсабур) – 2 шт.;
- 6) Мавераннахр (м. д. Маадан Шаш) – 2 шт.;
- 7) Кірман (м. д. Кірман) – 1 шт.

Склад скарбу досить чітко відповідає твердженню Р. Ковальова, що «до 825 р. північно-африканські дирхеми, відкарбовані на таких монетних дворах, як Аббасія і Іфрикія, складала в середньому близько 50% усіх дирхемів, захованих у Східній Європі»².

Монета № 22, зазначена у таблиці як м.д. Кірман, 168 р. х., халіфа аль-Хаді, цікава тим, що вона є так званим «мулом», тобто карбована різночасовими штемпелями аверсу і реверсу. На аверсі вказаний рік – 168, час правління халіфа аль-Махді, на реверсі вказано особисте ім'я Муса халіфа аль-Хаді, який став правити у 169 році хіджри.

Варто звернути увагу, що тільки три монети (№№ 9, 51, 52) з усього складу скарбу мають отвори для підвішування, що може свідчити про можливість використання їх як прикрас.

¹ Під час правління халіфа ар-Рашида існувало два монетних двори з однаковою назвою «Мухаммадія». Один – у регіоні Джібал, поряд із сучасним Тегераном. Другий – у регіоні Кавказу, поряд зі срібним рудником Баджунайс [12, 14].

² Kovalev 2007. Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations. С. 107.

Найпізніші дати на монетах дають можливість датувати знайдений скарб з урахуванням ще певного відтинку часу для його надходження на землі Середнього Подніпров'я, першою половиною – серединою IX століття, що відповідає періоду існування Луки-Райковецької культури на Правобережжі Дніпра. Форма горщика, у якому було знайдено скарб, близька до одного зі зразків, характерних для цієї археологічної культури¹. Науковці вважають, що саме уличі, одне з «літописних племен», які відмічені у «Повісті врем'яних літ», залишили нам археологічні пам'ятки типу луки-райковецьких.

Дослідники арабських монет констатують, що найдавніший час їх проникнення на слов'янські землі датується VIII ст. Янін В. Л. вважає, що це сталося у 70 – 80-х роках VIII ст., коли потреба у східних монетах виникла не в окремих районах Східної Європи, а на всій території розселення східних слов'ян². При цьому, якщо орієнтуватися на концепцію більш вузької періодизації монетних скарбів, що запропонована В. Кулешовим у 2015 році, то даний скарб повністю вкладається до ступеня «С» східно-європейського монетного обігу. Кулешов В. пов'язує цей ступінь з **Етапом 2** поширення руських дружин і поселенських центрів. «Етап 2, який по ступенях монетного обігу С і D датується IX ст., відповідає монетному обігу мережі військово-торговельних поселень і стоянок на річкових шляхах і волоках лісової зони Східної Європи. ... Система торгових походів і водних шляхів пронизує всю лісову зону і пов'язує давньоруські поселенські і дружинні центри з Хазарією, ..., з Табарістаном та провінціями Халіфату»³.

Варто відзначити, що розроблена В. Кулешовим періодизація монетних скарбів підтримується авторами цієї статті як цілком слушна, чого не можна висловити щодо запропонованого ним твердження про наявність однозначного зв'язку з економічною і поселенською активністю руських військових дружин. Автори вважають, що стосовно знахідок куфічних монет з центральних і західних областей України, починаючи від названого періоду, скоріше варто говорити про інші причини, враховуючи при цьому економічне піднесення локальних слов'янських поселень, переселенський рух племен, розвиток економічних зв'язків, у першу чергу з Хазарським каганатом. Вплив Хазарії на розвиток торговельних шляхів через Середнє Подніпров'я і далі на захід був визначальним. Відповідно, цими шляхами рухались як східні товари, так і куфічні монети. При цьому на території колишнього Хазарського каганату знахідок скарбів зафіксовано значно менше. Згідно з теорією Р. Ковальова, розвинена економічна інфраструктура і рівень безпеки в каганаті забезпечували інвестиційні можливості та робили скарби непотрібними. Відповідно, скарби швидше виконують роль індикаторів бурхливих подій, у результаті яких власники монет не змогли повернутися за ними⁴. Втім, більш докладне обговорення цієї теми виходить за коло завдань даної статті.

Даний скарб – унікальний для Черкаської області як за набором, так і за кількістю знайдених куфічних монет. На території області від періоду посилення слов'янських племен та формування Київської Русі більше знаходять візантійських монет, тоді як куфічні монети трапляються значно рідше. Поодинокі знахідки дирхемів відмічені у Канівському (села Ліпляве, Монастирок, Пекарі), Чигиринському (с. Мельники), Золотоніському (с. Піщане), Городищенському, Смілянському (с. Балаклея), Тальнівському (с. Майданецьке) районах Черкаської області⁵.

¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др. 1990. С. 284, рис. 62.9.

² Янін 2009. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. С. 84–87.

³ Кулешов 2016. Периодизация монетного обращения середины VIII – начала XI в. в Восточной Европе и динамика экономических связей древнейших русских дружин. С.169–179.

⁴ Kovalev 2004. What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in The Ninth Century Question Revisited. С. 104–106.

⁵ Шостопал 2007. Скарби Черкащини. С. 9–10, 47–48; Шостопал 2014. Находки монет X–XI веков в Черкасской области. С. 96–102.

На одному з інтернет-сайтів у 2018 році з'явилася інформація про монетний скарб, піднятий на Черкащині, який складався із 13 цілих та 22 уламків сасанідських драхм і куфічних дирхемів та який умовно можна датувати IX ст. Дана знахідка належить до розряду сумнівних.

Значно більше знахідок куфічних монет відмічається у Київській, Чернігівській, Сумській областях та північніше. Також відомі знахідки куфічних монет у західних областях України, що може свідчити про торговельні шляхи, по яких разом з іншими товарами перевозились і вказані монети. Так, наприклад, у 2017 р. біля с. Іванківці Городоцького району Хмельницької області знайдений скарб куфічних дирхемів кількістю 398 штук. Найпізніша монета цього скарбу датується 293 р. х. (905-906 рр.)¹.

Аналіз монетного срібла, виявленого на Середньому Подніпров'ї, дає підстави поширити час торговельних контактів місцевого населення з Арабським Сходом на всю другу половину VIII ст. і пізніше, коли зароджувалася нова держава – Русь².

Досить добре вивчені шляхи потрапляння куфічних монет на давньоруські землі через Середню Азію, Волзьку Булгарію та новгородські землі, де більшість знахідок складала монетна продукція династії Саманідів. При початку надходження куфічних дирхемів на слов'янські землі основні шляхи пролягли значно південніше.

Сидоренко О. Ф. розглянув можливість існування кількох напрямків руху східних товарів і монет. Дослідник вважає, що куфічні монети початково надходили на слов'янські землі через Кавказ та Хазарський каганат. При цьому купці могли використовувати такі річкові артерії, як Сіверський Донець і Десна на Лівобережжі, так і самий Дніпро³. Використання Сіверського Дінця як важливої торгової артерії підтверджується топографією знахідок куфічних монет, що складена Р. Ковальовим⁴.

Висновки. У даній статті вивчено нумізматичну частину скарбу, тоді як браслети і шийні гривни (чи наручні) відомі лише з фотографій. Цілком можливо, що дані прикраси також були немісцевого виробництва і могли надійти з Поволжя або Кавказу.

Шляхи та причини потрапляння досліджуваного монетно-речового скарбу на Черкащину так і залишаються загадкою. Більш ймовірні гіпотези про способи надходження названих монет і прикрас – завдяки купцям або як частина здобичі, отриманої під час військових походів.

У порядку дискусії можна припустити, що даний скарб, як і ряд інших скарбів цього періоду на захід від річки Дон, може пов'язуватися з міграцією мадьяр (майбутніх угорців), що сталася близько 836 року⁵.

У другій половині X ст. кількість надходжень куфічних монет на територію Європи помітно зменшується, а на початку XI ст. зовсім припиняється, що пов'язується зі зменшенням видобутку срібла на Сході та погіршенням якості карбованих монет. Проте дирхеми, які надійшли на територію Київської Русі, були в обігу до кінця XI – початку XII ст.⁶.

Куфічні дирхеми, візантійські соліди і фолліси, західноєвропейські денарії стали основою грошового обігу на давньоруських землях. У різних регіонах Київської Русі певні групи монет отримали переважаючий вплив у грошово-товарних операціях. Знахідка даного монетно-речового скарбу може вказувати на шляхи поширення та використання куфічних монет. Дати карбування дирхемів, які були у скарбі, свідчать про їх надходження на Середнє Подніпров'я у першій половині–середині IX ст., ще до

¹ Големыхов Клад куфических дирхемов Иванковцы–2017, 398 монет, трп 293 г. х.

² Толочко 1976. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією VIII–X ст. С. 3–11.

³ Сидоренко 1989. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період. С.17.

⁴ Kovalev 2004. What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in The Ninth Century Question Revisited. С. 102.

⁵ Там же... С. 124.

⁶ Котляр 1971. Грошовий обіг на території України за доби феодалізму. С. 28.

утворення давньоруської держави, центром якої стало місто Київ. Якщо краще визначені торговельні шляхи від VIII–IX ст. на Лівобережжі, то даний скарб, разом з іншими знахідками куфічних монет на Черкащині та на теренах більш західних областей України, може допомогти у визначенні таких торговельних шляхів і на Правобережжі та в Західній Україні.

REFERENCES

Baran, V. D. & Maksimov, V. E. (1990) *Slavjane Jugo-Vostochnoj Evropy v predgosudarstvennyj period*. [Slavs of South-Eastern Europe in the pre-state period]. In-t arheologii: *Nauk. dumka*. [in Russian].

Bates, M. (2011) *A Second Muhammadiyya, and the Four Mints of the Bajunays Mine*. *Journal of the Oriental Numismatic Society*. 209. 14–17. [in English].

Janin, V. L. (2009) *Denezhno-vesovye sistemy domongol'skoj Rusi i ocherki istorii denezhnoj sistemy srednevekovogo Novgoroda*. [Monetary systems of pre-Mongol Rus and essays on the history of the monetary system of medieval Novgorod]. M.: Jazyki slavjanskih kul'tur. [in Russian].

Kotliar, M. F. (1971). *Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby Feodalizmu*. Kyev, 1971. [in Ukrainian].

Kovalev, R. K. (2004) *What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in The Ninth Century Question Revisited*. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13. [in English].

Kovalev, R. K. (2007). *Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations*. *History Compass. Journal compilation*. 5. [in English].

Kuleshov, V. S. (2016) *Periodizacija monetnogo obrashhenija serediny VIII – nachala XI v. v Vostochnoj Evrope i dinamika jekonomicheskikh svjazej drevnejshih russkikh družhin*. [Periodization of coin circulation in the middle of the VIII - beginning of the XI century. in Eastern Europe and the dynamics of economic relations of the oldest Russian squads]. *Upravlencheskoe konsul'tirovanie. Severo-Zapadnyj in-t upravlenija RANHiGS*. 2. 169–179. [in Russian].

Shostopal, A. V. (2007). *Skarby Cherkashchyny* [The treasures of Cherkasy]. Cherkasy: Vyd. Androshchuk P.S. [in Ukrainian].

Shostopal, A. V. (2014) *Nahodki monet X–XI vekov v Cherkasskoj oblasti*. [Finds of coins of the X – XI centuries in the Cherkasy region]. Abstract of papers: *Jepoha vikingov v Vostochnoj Evrope v pamjatnikah numizmatiki VIII–XI vv*. Sankt-Peterburg, Staraja Ladoga 18–20 aprelja 2014 goda. pp. 96–102. [in Russian].

Sydorenko, O. F. (1989) *Torhovelni shliakhy Rusi zi Skhodom u rannofeodalnyi period*. [Trade routes of Rus with the East in the early feudal period]. *Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia*. 15. 15–21. [in Ukrainian].

Tolochko, P. P. (1976). *Pro torhovelni zviazky Kyieva z krainamy Arabskoho Skhodu ta Vizantiieiu. VIII-X st*. [On Kyivs Trade Relations with the Arab East and Byzantine Countries. VIII-X centuries.]. *Arkhitekturni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. pp. 3-11. [in Ukrainian].

Фото: Загальний вигляд монет і горщика зі скарбу

Додаток 2.

Опис монет зі скарбу х-ра Кобеляки Звенигородського р-ну

До переліку включені монети, які були надані для дослідження. Усі монети, окрім монети за № 24, за типом є срібними **дирхемами**. Пояснення особливостей монет № 22 і № 24 надано у примітках. У таблиці знаком «?» відзначені монети, дата або монетний двір для яких встановлені імовірно; знаком «коса риска у круглих дужках» (/) – якщо дата може бути одним із двох зазначених варіантів; **Х** – якщо дата визначається з точністю до десятиліття карбування; квадратні дужки **□** означають найменування монетного двору, однозначно встановлене за відомим типом описуваної монети.

№	Династія	Монетний двір	Дата, за Місячною Хіджрою	Розмір, мм	Маса, грам	Халіф або правитель	Намісник
1	Аббасиди	Куфа	139	25	2.62	ал-Мансур	
2	Аббасиди	Басра	143	26	2.88	ал-Мансур	
3	Аббасиди	Куфа	144	25,5	2.89	ал-Мансур	
4	Аббасиди	Басра	144	25	2.63	ал-Мансур	
5	Аббасиди	Мухаммадія	152	24	2.17	ал-Мансур	ал-Махді
6	Аббасиди	Мухаммадія	153	26,5	2.84	ал-Мансур	ал-Махді
7	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	156	26	2.82	ал-Мансур	

№	Династія	Монетний двір	Дата, за Місячною Хіджрою	Розмір, мм	Маса, грам	Халіф або правитель	Намісник
8	Аббасиди	Аббасія	158?	26,5	2.64	ал-Махді	Язід
9	Аббасиди	Аббасія	15X?	26	2.66	ал-Мансур / ал-Махді	Язід
10	Аббасиди	Аббасія	1(6/7)1	26	2.72	ал-Махді / ар-Рашид	Язід
11	Аббасиди	Басра	161	24,5	2.89	ал-Махді	Мухаммад
12	Аббасиди	Аббасія	16(1/2)	25	2.33	ал-Махді	Язід
13	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	162	24,5	2.93	ал-Махді	
14	Аббасиди	Аббасія	1(6/7)3	25	2.69	ал-Махді / ар-Рашид	Язід
15	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	164	23	2.90	ал-Махді	
16	Аббасиди	Аббасія	166	25,5	2.73	ал-Махді	Яз – ід (букви окремо)
17	Аббасиди	Іфрикія	166	24,5	2.71	ал-Махді	Гарун
18	Аббасиди	Мухаммадія	166	24	2.49	ал-Махді	
19	Аббасиди	Аббасія	16(7/9)	25	2.74	ал-Махді	Язід
20	Аббасиди	Аббасія?	16(7/9)?	23,5	2.60	ал-Махді	Язід
21	Аббасиди	Аббасія	167?	25	2.61	ал-Махді	Язід
22	Аббасиди ¹	Кірман	168	24	2.96	ал-Хаді	
23	Аббасиди	Іфрикія	168	26,5	2.69	ал-Махді	Гарун
24	Аббасиди ²	Іфрикія	169	25,5	1.64	ал-Махді / ал-Хаді	Язід
25	Аббасиди	Аббасія	16X?	25,5	2.52	ал-Махді	Язід
26	Аббасиди	Аббасія	170	26	2.57	ал-Хаді / ар-Рашид	Язід
27	Аббасиди	Аббасія	17(1/2)	26	2.63	ар-Рашид	Язід
28	Аббасиди	Аббасія?	171	24,5	2.77	ар-Рашид	?
29	Аббасиди	Аббасія	17?2	24,5	2.72	ар-Рашид	Язід
30	Аббасиди	Аббасія	172	25,5	2.59	ар-Рашид	Язід
31	Аббасиди	Аббасія?	173	27	2.84	ар-Рашид	Язід
32	Аббасиди	Аббасія	173?	26	2.76	ар-Рашид	Язід
33	Аббасиди	Аббасія	174?	25,5	2.95	ар-Рашид	Язід
34	Аббасиди	Іфрикія	175	25	2.60	ар-Рашид	Наср
35	Харіджити	Тудга	175?	26	2.36	Халаф	Зуфар?
36	Харіджити	Тудга	176	25	2.49	Халаф	Халаф
37	Харіджити	Тудга	176	25	2.54	Халаф	Халаф
38	Харіджити	Тудга	177	25,5	2.58	Халаф	Халаф
39	Ідрісиди	Тудга	177	25	2.76	Ідріс II	Алі
40	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	179	25	2.86	ар-Рашид	Джафар
41	Аббасиди ?	Тудга	17X	25	2.50	ар-Рашид	
42	Аббасиди	Аббасія	17X	25	2.58	ар-Рашид	Язід
43	Аббасиди	Аббасія?	17X	26,5	2.63	ар-Рашид	Язід
44	Аббасиди	Іфрикія	180	23,5	2.82	ар-Рашид	Харсама
45	Аббасиди	Мухаммадія	183	25,5	2.85	ар-Рашид	Джафар

¹Монета № 22 карбована різночасовими штемпелями. Такі монети прийнято називати «мулами»

²Маса монети № 24 дозволяє припустити, що маємо справу з певним локальним ваговим стандартом або з фракційним номіналом дирхеми – т.з. «нісф» (1/2 дирхеми)

№	Династія	Монетний двір	Дата, за Місячною Хіджрою	Розмір, мм	Маса, грам	Халіф або правитель	Намісник
46	Аббасиди	Іфрикія	183?	24	2.78	ар-Рашид	Мухаммад ал-Аккі
47	Аббасиди	Мухаммадія	184	25,5	2.63	ар-Рашид	Дауд /Сурд
48	Аббасиди	Мухаммадія	184	25,5	2.86	ар-Рашид	Дауд /Сурд
49	Аббасиди	Мухаммадія	188?	25	2.95	ар-Рашид	
50	Аббасиди	Армінія	189	26	2.93	ар-Рашид	Хузайма бін Хазім / Бішр бін Хузайма
51	Аббасиди	Мухаммадія	189	25	2.88	ар-Рашид	
52	Аббасиди	Маадан Шаш	189	26,5	2.89	ар-Рашид	Алі/ал-Наср
53	Аббасиди	Маадан Баджунайс	190	24	2.86	ар-Рашид	Умм[Джафар]
54	Аббасиди	Мухаммадія	190	25	2.79	ар-Рашид	Умм Джафар
55	Аббасиди	Маадан Шаш	190	25,5	2.81	ар-Рашид	Алі/Наср
56	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	191	22	2.68	ар-Рашид	
57	Аббасиди	Мухаммадія	191	23	2.91	ар-Рашид	
58	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	192	22	2.93	ар-Рашид	
59	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	192	21	2.90	ар-Рашид	
60	Аббасиди	Мадінат [ас-Салам]	195?	25	2.93	ал-Амін	ал-Аббас
61	Аббасиди	Мадінат ас-Салам	196	24,5	2.97	ал-Амін	ал-Аббас
62	Аббасиди	Мадінат Герат	196	24	2.85	ал-Мамун	ал-Фадл
63	Аббасиди	Мадінат Найсабур	198	24	2.91	ал-Мамун	Зу-р-Ріасатайн
64	Аббасиди	Мадінат Ісбахан	205	25	2.90	ал-Мамун	

Додаток 3.

Фото монет зі скарбу (номери співпадають із Додатком 2)

Рис. 1.

Аббасиди, халіф ал-Мансур, дирхем 139 АН,
м.д. Куфа

Рис. 2.

Аббасиди, халіф ал-Махді, дирхем 161 АН,
м.д. Басра

Рис. 3.

Аббасиди, халіф ал-Хаді, дирхем 168 АН,
м.д. Кірман

Рис. 4.

Аббасиди, халіф ал-Хаді, дирхем 168 АН,
м.д. Іфрикія

Рис. 5.

Аббасиди, халіф ал-Махді / ал-Хаді, дирхем 169
АН, м.д. Іфрикія

Рис. 6.

Харіджити, халіф Халаф, дирхем 175(?) АН,
м.д. Тудга

Рис. 7.

Аббасиди(?), халіф ал-Рашид, дирхем 17(?) АН,
м.д. Тудга

Рис. 8.

Аббасиди, халіф ал-Рашид, дирхем 189 АН,
м.д. Армінія

Рис. 9.

Аббасиди, халіф ар-Рашид, дирхем 190 АН,
м.д. Маадан Баджунайс

Рис. 10.

Аббасиди, халіф ар-Рашид, дирхем 190 АН,
м. д. Мухаммадія

Рис. 11.

Аббасиди, халіф ал-Мамун, дірхем 196 АН,
м. д. Мадінат Герат

Рис. 12.

Аббасиди, халіф ал-Мамун, дірхем 198 АН,
м. д. Мадінат Найсабур

Рис. 13.

Аббасиди, халіф ал-Мамун, дірхем 205 АН,
м. д. Мадінат Ісбахан